

PAULINA JABŁOŃSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

 <https://orcid.org/0000-0002-5514-3215>

e-mail: p.jablonska@uksw.edu.pl

KARNOPRAWNA OCHRONA WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W POLSCE W KONTEKŚCIE ART. 194 POLSKIEGO KODEKSU KARNEGO Z 1997 R.

**Criminal law protection of religious freedom in Poland
in the context of art. 194 of the Polish Penal Code of 1997**

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie koncepcji związanych z zakresem i przestankami kryminalizacji czynów godzących w wolność wyznania. Wolność sumienia i wyznania jest jednym z podstawowych praw człowieka i podstawą demokratycznego społeczeństwa. Należy podkreślić, że osoba posiadająca własny światopogląd ma prawo go chronić, a państwo ma obowiązek wspierać to prawo. W celu pełnego zrozumienia poruszanych w niniejszym przedłożeniu aspektów związanych z ochroną uczuć religijnych dokonano również analizy i interpretacji art. 194 Kodeksu karnego. Dyskryminacja religijna ma miejsce tylko wtedy, gdy sprawca działa umyślnie, a jego działanie jest zdeterminowane określoną motywacją światopoglądową lub zawodową ofiary.

Słowa kluczowe: ochrona wyznania, odpowiedzialność karna, wolność religijna, dyskryminacja religijna, wolność sumienia i wyznania.

Abstract: The objective of this article is to present the concepts related to the scope and reasons for the criminalization of acts harmful to freedom of

PAULINA JABŁOŃSKA – dr nauk prawnych, mgr lic. prawa kanonicznego, pedagog. Prelegentka polskich i międzynarodowych konferencji naukowych. Autorka dwóch monografii naukowych: *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015* oraz *Dziecko jako podmiot wolności religijnej. Nauczanie religii w polskiej szkole publicznej a wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w świetle prawa świeckiego i kanonicznego*, a także kilkunastu artykułów naukowych z dziedziny prawa świeckiego i kanonicznego.

religion. Freedom of conscience and confession is one of the fundamental human rights and the basis of democratic society. Penal and legal protection of freedom of religion selected. It should be emphasized that a person with their own worldview has the right to protect it, and the state is obliged to support this right. In order to fully understand the aspects mentioned in this work, related to the protection of religious feelings, Article 194 of the Code Penal was also analyzed and interpreted. Religious discrimination takes place only when offender acting intentionally and his actions are determined by a particular motivation of worldview or profession of the victim.

Key words: protection of religious, criminal responsibility, religious freedom, religious discrimination, criminal law, freedom of conscience and confession.

Wolność religijna stanowi jedno z fundamentalnych praw przysługujących jednostce ludzkiej. Jego istotą jest swoboda wyznawania religii zgodnie z własnym wyborem, jak i zmiany wyznania bądź niewyznawania żadnej religii a także prawo do manifestowania swoich poglądów religijnych. Prawa tego nie można człowieka pozbawić ani nie może się on jego zrzec. Każde prawo człowieka ma u swego źródła określoną podstawową potrzebę człowieka oraz ukształtowane przekonanie, iż powinno ono być zaspakajane. Idea tego prawa na przestrzeni dziejów przechodziła długą ewolucję (Warchałowski, 2021, 162–172).

We współczesnym świecie trudno wyobrazić sobie demokratyczne państwo prawa, niegwarantujące tej wolności poprzez ustanawiane przez siebie regulacje prawne czy przyjęte normy wynikające z umów międzynarodowych, gdzie jest ono stroną. Promowanie wolności religijnej jest jednym z ważniejszych celów polskiej polityki zagranicznej w obszarze praw człowieka.

W 2019 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ, z polskiej inicjatywy ustanowiło 22 sierpnia międzynarodowym dniem upamiętniającym ofiary aktów przemocy ze względu na wyznawaną religię bądź przekonania. Współczesne debaty o wolności człowieka skłaniają do refleksji na temat poszanowania wolności religijnej w dzisiejszych państwach demokratycznych. Czy w dobie wynoszenia człowieka na piedestał jest także miejsce na wolność religijną?

Abp Ivan Jurkovic zauważył, że pomimo iż wspólnota międzynarodowa umieściła wolność religii oraz wyznania obok prawa do wolności słowa, to nie brak przykładów dyskryminacji, nietolerancji, agresji, zniewalania a także zabijania z powodu wierności własnemu sumieniu. Współcześnie coraz częściej obok siebie żyją ludzie różnych kultur, religii, przekonań,

dlatego należałoby włączyć do prawodawstwa takie opcje, które każdemu pozwolą we własnym sumieniu działać zgodnie z przekonaniem.

Święty Paweł VI, któremu zawdzięczamy ustanowienie Światowego Dnia Pokoju, poucza: „Przed wszystkim trzeba dać pokojowi inną broń niż ta, która służy zabijaniu i zagładzie ludzkości. Potrzebna jest nade wszystko broń moralna, która daje moc i prestiż prawu międzynarodowemu; po pierwsze przestrzeganie paktów” (Paweł VI, 1975, 668). Wolność religijna jest autentyczną bronią pokoju, która dowartościowuje i wykorzystuje najgłębsze zalety oraz możliwości człowieka, zdolne uczynić go lepszym i zmienić świat. To ona pozwala żywić nadzieję na sprawiedliwą i pokojową przyszłość także w obliczu wielkich niesprawiedliwości jak i nędzy moralnej.

Wolność religijna gwarantowana jest przez państwo, a jego organy mają obowiązek zwalczania przypadków jej bezprawnego naruszania. W tym celu państwo obejmuje wolność religijną karnoprawną ochroną, gwarantując prawa z niej wynikające oraz penalizując nielegalne zachowania, które jej zagrażają.

Celem artykułu jest przedstawienie istoty i funkcji regulacji prawa karnego odnoszących się do karnoprawnej ochrony wolności religijnej w Polsce. Niniejsze opracowanie jest także próbą odpowiedzi na pytanie: jakimi metodami ustawodawca posługuje się obecnie, otaczając ochroną wolność religijną?

Spróbujmy zatem dokonać analizy treści rozdziału XXIV kk, zwracając uwagę na kwestie sporne i niejasne, szukając jednocześnie ich rozwiązań.

Etymologia terminów „religia”, „wolność”, „wolność sumienia i wyznania – wolność religijna”

Rozważania, odnoszące się do poruszonego przeze mnie tematu, należy rozpocząć od zdefiniowania podstawowych pojęć. Przedstawienie sposobu ich pojmowania ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia zachodzących między nimi relacji na płaszczyźnie prawnej oraz społecznej. Najobszerniejszym z nich jest „religia”. To od niej należy wyjść zaczynając analizę. Religia stanowi bardzo ważny i złożony fenomen społeczny oraz kulturowy, który w różnym zakresie wpływa na życie zarówno pojedynczych ludzi, jak i całych społeczeństw oraz państw. Należy zaznaczyć, że brak jest w pełni satysfakcjonującej definicji tego terminu, tak w aktach prawnych i literaturze prawniczej – głównie w prawie wyznaniowym, ale również wśród bogatej literatury o charakterze religioznawczym. M. Pietrzak w książce *Prawo wy-*

znaniowe stara się zdefiniować religię jako zbudowaną z wierzeń, poglądów oraz wyobrażeń pewną postać świadomości społecznej (Pietrzak, 2013, 11).

Natomiast B. Malinowski sprowadza wyjaśnienie do założenia, że religia nie tylko wypełnia emocjonalne potrzeby człowieka, ale również wyposaża go w teorię objaśniającą świat, w którym żyje, wyjaśnia sens istnienia a także umożliwia integrację z innymi jednostkami, które wyznają zbliżone poglądy, przez tworzenie swoistych organizacji o różnym stopniu sformalizowania (Malinowski, 1999, 39). Z kolei ks. prof. Józef Krukowski opisuje dwa aspekty religii w sferze prawnej. W wymiarze indywidualnym jest to osobista więź, która łączy człowieka z Bogiem, stosunek istoty ludzkiej do *sacrum*, „który obejmuje uznanie określonych prawd co do istnienia istoty transcendentnej (nadprzyrodzonej), udzielającej odpowiedzi na nurtujące każdego człowieka egzystencjalne pytania dotyczące sensu życia i zasad postępowania w życiu prywatnym i publicznym” (Krukowski, 2004, 17–18). W wymiarze instytucjonalnym a także zbiorowym wspomniany autor zjawisko religii sprowadza do tworzenia przez ludzi wyznających te same wartości religijne wspólnot religijnych odrębnych od organizacji państwowej.

W oparciu o analizę struktury, czyli genetycznie, termin „religia” definiuje się poprzez wskazanie źródeł oraz procesu powstawania zjawiska religijnego. Wedle tej metody religię definiuje się jako „uprzedmiotowienie i projekcję ludzkich właściwości w jakiś, poza świat, jako wynik umysłowego prostactwa, lęku, zachwyty, jakiego pierwotny człowiek doznawał oglądając cuda przyrody” bądź „jako neurozę kolektywną, wywołaną przez warunki podobne do tych które wytwarzają neurozę dziecięcą: ma swój początek w bezradności człowieka wobec zewnętrznych sił natury i wewnętrznych sił instynktownych” (Jabłońska, 2022, 32).

Większość reprezentantów doktryny prawniczej, odnosząc się do religii, wskazuje niełatwość w eksplanacji samego terminu „religia”. T. Białek twierdzi, że „pojęcie religii jest bardzo trudne do zdefiniowania” (Białek, 2017, 154), M. Piechowiak uznaje iż, religia „jako fenomen jest trudna do opisania” (Piechowiak, 1994–1995, s. 7). Zaś M. Sadowski uważa, że „precyzyjna definicja pojęcia religia nastrecza cały szereg trudności” (Sadowski, 2011, 14). R. Paprzycki pisze, że „stworzenie zadowalającej definicji jest niemożliwe” (Paprzycki, 2015, 2). M. Pietrzak jest zdania, że „nie istnieje do dziś zadowalająca pod względem naukowym definicja religii” (Pietrzak, 2013, 11). Podobne stanowisko zajmują H. Szewczyk, który uważa, iż „nie istnieje jedna ogólna definicja religii, która byłaby w stanie objąć całokształt zjawiska religii” (Szewczyk, 2017, 45). P. Ślęzak

twierdzi, że „istnieje mnóstwo definicji religii, być może tyle, ilu ludzi myślących o religii” (Ślęzak, 2019, 65), natomiast C. Masek uznaje, że każda „definicja wydaje się niepełna, niewystarczająca, nie zawsze wiarygodna” (Masek, 2017, 143).

Niezmiennie istotne dla dalszych wywodów jest znalezienie odpowiedzi na pytanie: czym jest wolność? Duży wkład w koncepcję prawa do wolności człowieka miał Paweł Włodkowic, polski uczyony przełomu XIV i XV wieku, a wiele idei głoszonych przez niego znalazło się we współczesnych koncepcjach praw człowieka (Wroceński, 2016, 2). Według K. Monteskiusza wolność tworzy prawo do czynienia tego wszystkiego, na co ustawy pozwalają (Monteskiusz, 1981, 376). Pomimo iż powyższe wyjaśnienie pojęcia „wolność” jest dosyć szerokie, trzeba zauważyć, że jest ono aktualne także współcześnie. Dzięki wolności człowiek sam decyduje o swoim losie, a także o swoich poczynaniach, w wyniku których krystalizuje się jego droga życiowa. Warto zauważyć, iż w Polsce nie ma bezwzględnie obowiązującej definicji wolności. Konstytucja RP (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483) dzieli wolności na dostępne dla każdego człowieka, który znajduje się pod władzą RP, jak i na wolności, które przysługują wyłącznie osobom mającym obywatelstwo polskie.

Zgodnie z art. 41 Konstytucji nikt nie może być pozbawiony wolności ani ograniczony w jej korzystaniu inaczej niż na warunkach, które określa ustawa i która musi uściślać kto, z jakich powodów, kiedy i na jakiej podstawie może naruszyć wolność osobistą jednostki. Wolność osobista oznacza możliwość określania przez jednostkę tak swego zachowania jak i postępowania, zarówno w życiu publicznym oraz prywatnym, która nie jest ograniczona innymi czynnikami ludzkimi (Sarnecki, 2003, 1).

Zagadnienie wolności szczegółowo rozpatrywano w wielu systemach religijno-filozoficznych. Co do zasady „wolność” stanowiła w nich przeciwieństwo stanu niewiedzy, ulegania światowym namiętnościom, zniewalającym wewnątrznie człowieka niespełna tak samo jak czynniki zewnętrzne, jak np. obowiązujące prawa, normy, zwyczaje. Dla Arystotelesa np. dla zaistnienia wolności niezbędne były umiejętność podejmowania decyzji a także określony akt woli (Arystoteles, 1996, 35). Dla Platona natomiast wolność stanowiła swoisty przejaw dobra, do którego dąży ludzka dusza, a także w którym chce brać udział (Platon, 1974, 19). Święty Augustyn zaś stał na stanowisku woluntaryzmu, zgodnie z którym człowiek kieruje swym postępowaniem przez świadome i swobodne akty woli. Rozróżniał on podział wolności na wolność moralną, oznaczającą wewnętrzną dyspozycję do czynienia dobra i unikania zła, a także wolność formalną tj. możliwość

dokonywania przez człowieka w świecie wyborów pomiędzy dobrem a złem, gdzie wola daje możliwość swobodnego kierowania własnym postępowaniem (Augustyn, 1982, 73).

Pod pojęciem „wolność religijna” rozumie się „uprawnienie woli osoby ludzkiej, nieograniczonej żadnym przymusem, do samookreślenia siebie w sprawach religijnych, w ramach celów religijnych i według norm prawno-religijnych” (Misztal, 1997, 44). Wolność ta określana jest najczęściej jako wolność sumienia i religii (wyznania) (Pietrzak, 2013, 21). W Europejskiej Konwencji Praw Człowieka została określona jako prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania, obejmujące: prawo do zmiany wyznania bądź przekonań, prawo do uzewnętrzniania wyznania oraz przekonań, zarówno prywatnie, jak i publicznie poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie oraz czynności rytualne przy czym prawo to może być ograniczone tylko wówczas, gdy jest to niezbędne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na bezpieczeństwo publiczne, ochronę porządku publicznego, zdrowia, moralności bądź ochronę praw oraz wolności innych osób (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.).

Kwestię tę reguluje również polski ustrojodawca w art. 53 i art. 25 ust. 2 Konstytucji, określając wolność religijną jako wolność do następujących zachowań oraz działań. „Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują” (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).

M. Pietrzak z jednej strony określa wolność religijną jako wolność wewnętrzną (psychologiczną), związaną z kształtowaniem myśli oraz poglądów w sprawach religijnych, zaś z drugiej strony jako wolność zewnętrzną polegającą na ujawnianiu tych poglądów i myśli a także postępowaniu zgodnym z ich nakazami i zakazami. Wolność ta jest przywilejem każdego pełnoletniego człowieka, natomiast o wychowaniu religijnym dzieci decydują dorośli (Pietrzak, 2013, 170).

W nauce prawa wyznaniowego pojęcie „wolność sumienia i wyznania” rozumiana jest dwojako, co uzależnione jest od stanowiska jakie zajmuje konkretny badacz. Można zatem mówić o dwóch przeciwnych zakresach znaczeniowych tego terminu. Według pierwszej koncepcji, wolność sumienia utożsamiana jest z wolnością wyznania, i w tym wypadku nie wskazuje

się na jakieś istotne różnice pomiędzy tymi pojęciami. Natomiast według dominującego poglądu termin „wolności sumienia i wyznania” umożliwia wyodrębnienie dwóch zakresów tego terminu, co wynika z dualistycznego sposobu przejawiania się ludzkiej aktywności w sferze religijnej (Zakrzewska, 1959, 42).

Domniemuje się, że taki dwuwymiarowy zakres wolności sumienia i wyznania (wolności religijnej) lepiej oddaje jej sens. Tak właśnie wolność religijną ujmują regulacje prawne deklaracji czy konwencji instytucji takich, jak Organizacja Narodów Zjednoczonych, Rada Europy czy Unia Europejska.

Ochrona wolności religijnej występuje na gruncie prawa cywilnego, karnego a także administracyjnego, których wspólnym celem jest zabezpieczenie wolności sumienia i wyznania oraz uprawnień z niej wynikających przed bezprawnymi naruszeniami a także zagrożeniami.

Ochrona wolności sumienia i wyznania w Kodeksie karnym z 1997 r.

Karnoprawne regulacje w Kodeksie karnym z 1997 r. poświęcone ochronie wolności sumienia i wyznania zarówno w stosunku do poprzedniej ustawy karnej z 1969 r. jak i Dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania z 1949 r. oraz Kodeksu karnego z 1932 r. zostały zredukowane. Nowa ustawa karna przejęła z Kodeksu karnego PRL część rodzajów czynów przestępnych przeciw wolności religijnej, jak np. art. 192 i 198, jednak pewne typy przestępstw nie zostały uwzględnione w jej przepisach, tj. art. 194 (przestępstwo polegające na nadużywaniu wolności sumienia i wyznania na szkodę interesów PRL), art. 195 (czyn zabroniony polegający na wykorzystywaniu łatwowierności w sprawach wiary religijnej) a także art. 196 (czyn przestępny zmuszania do podjęcia czynności religijnej lub udziału w obrzędzie religijnym albo do powstrzymania się od takiej czynności czy obrzędu), w sytuacji którego ustawodawca powziął decyzję, iż penalizowane przez niego zachowanie będzie się mieścić w nowym Kodeksie karnym w zakresie normowanym przez przepis art. 191, odnoszącym się do przestępstwa, które polega na zmuszaniu do określonego zachowania się. Swoistej racjonalizacji przepisów ustawodawca postanowił także dokonać w rozdziale poświęconym czynom zabronionym skierowanym przeciwko wolności sumienia i wyznania. Część z nich przesunął w nowej ustawie do tych rozdziałów części szczególnej, gdzie tytułatura lepiej odpowiada naruszaniem w nich dobrom prawnym tj. w art. 193 (przestępstwo polegające

na publicznym lżeniu, wyszydzaniu lub poniżaniu z powodu bezwyznaniowości lub przynależności wyznaniowej grupy ludności lub poszczególnej osoby). Funkcję art. 193 współcześnie przejęły art. 119 i 257, a także części dawnego art. 197 (czyn zabroniony znieważenia zwłok, prochów ludzkich lub miejsca spoczynku zmarłego). Odpowiednikiem art. 197 w Kodeksie karnym z 1997 r. stał się art. 262 (Sobczyk, 2020, [29.11.2022]).

W odniesieniu do poprzednich ustaw karnych w Kodeksie karnym z 1997 r. zmienione zostały zagrożenia karne przewidziane za czyny zabronione przeciw wolności sumienia i wyznania. Współcześnie za każde przestępstwo zamieszczone w rozdziale XXIV ustawodawca przewidział taki sam rodzaj oraz wysokość kar kryminalnych, czyli grzywnę, karę ograniczenia wolności lub pozbawienia wolności do lat dwóch, co świadczy o wyraźnym złagodzeniu sankcji karnych. Warto dodać, że przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania są publicznoskargowe (Romański, 2021, [29.11. 2022]).

Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w Kodeksie karnym z 1997 r.

Polska ustawa karna penalizuje trzy rodzaje przestępstw, które godzą w wolność religijną, a są nimi: dyskryminacja wyznaniowa (art. 194), przeszkadzanie w wykonywaniu obrzędów religijnych lub pogrzebowych (art. 195), a także obraza uczuć religijnych (art. 196). Typizowanie tych przypadków jako czynów zabronionych sygnalizuje, iż ustawodawca uznał je za wysoce drastyczne formy zamachu na wolność sumienia i wyznania (Filar, 2008, 808).

Przestępstwa, które zostały ujęte w rozdziale XXIV kk są występkami, a sankcje za nie przewidziane są tożsame i przewidują: grzywnę, karę ograniczenia wolności bądź karę pozbawienia wolności do lat dwóch. Wszystkie z analizowanych występków ścigane są z oskarżenia publicznego i muszą być popełnione w sposób umyślny. Są to przestępstwa powszechne, czyli mogą być popełnione przez każdą poczytalną osobę, która jest w wieku, od którego przewidziana jest odpowiedzialność karna (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).

Dyskryminacja wyznaniowa

Katalog przestępstw przeciwko wolności sumienia i wyznania otwiera art. 194, który stanowi: „Kto ogranicza człowieka w przysługujących mu

prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”. Artykuł ten opisuje przestępstwo dyskryminacji wyznaniowej a także dyskryminacji na tle bezwyznaniowości. Czyn przestępny uregulowany w art. 194 kk nie był znany ustawodawstwu II Rzeczypospolitej Polskiej. Pojawił się on w polskim prawie karnym dopiero po zakończeniu II wojny światowej w art. 2 Dekretu z 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 1949 r. Nr 45, poz. 334.). Art. 194 kk jest kopią art. 192 tzw. Kodeksu karnego z 1969 r., w którym podobnie jak w obowiązującej ustawie karnej przestępstwo to rozpoczynało rozdział Kodeksu poświęcony czynom zabronionym skierowanym przeciwko wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94). Ograniczenie, o jakim mówi przepis, może dotyczyć wszystkich praw przysługujących na mocy Konstytucji, ustaw, a nawet powszechnie uznawanych zwyczajów (Filar, 2008, 808–809). Czyn zabroniony opisany w przepisie art. 194 kk w doktrynie jest określany mianem dyskryminacji wyznaniowej (Wojciechowska, 2016, 596–599), dyskryminacji religijnej (Kłączyńska, 2005, 79–82) bądź ograniczeniem w prawach (Wojciechowska, 2004, 721). Większość przedstawicieli doktryny używa tych nazw wymiennie, chociaż zdarzają się głosy odmienne, jak np. M. Makarska, która kwestionuje trafność określania przez doktrynę czynu zabronionego z art. 194 kk z 1997 r. mianem „przestępstwa dyskryminacji wyznaniowej, bowiem według niej: kodeksowe znamię ograniczania zawęża zakres pojęcia dyskryminacji do ograniczania lub pozbawiania w prawach”.

Przestępstwo dyskryminacji wyznaniowej polega na „ograniczaniu człowieka w jego prawach”, podmiot dyskryminujący musi mieć świadomość tego, że jego działanie ogranicza człowieka w przysługujących mu prawach. Współcześnie wolność sumienia i wyznania zalicza się do fundamentalnych praw człowieka zagwarantowanych tak przez normy prawa międzynarodowego, głównie przez Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych Organizacji Narodów Zjednoczonych z 1966 r. (art. 18) i Europejską Konwencję Praw Człowieka (art. 9), jak i przez normy zawarte w Konstytucji RP (art. 53), a także szczegółowe przepisy ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. Nr 29, poz. 155). Obecnie w polskim prawie karnym w centrum zainteresowania ustawodawcy znajduje się ochrona godności ludzkiej. Twórcom Kodeksu zależało bowiem na tym, by nowe przepisy odpowiadały międzynarodowym standardom dotyczącym praw i wolności człowieka (Wąsek, 1993, 76). Według art. 30 Konstytucji RP

z 1997 r. to właśnie godność ludzka, stanowi źródło praw i wolności człowieka i obywatela, jako przyrodzony i niezbywalny atrybut istoty ludzkiej. Natomiast obowiązkiem państwa jest poszanowanie oraz ochrona owych praw i wolności. Źródłem wolności sumienia i wyznania człowieka jest godność ludzka, przejawiająca się w prawie jednostki ludzkiej do wyznawania określonego światopoglądu religijnego czy też postawy areligijnej a także w prawie do uzewnętrzniania swych poglądów, np. poprzez praktykowanie określonej religii, wykonywanie czynności rytualnych, nauczanie zasad danej wiary bądź dzielenie się światopoglądem (Filar, 1998, 75). Z uwagi na powyższe w Kodeksie karnym z 1997 r. na nowo ujęto prawa chronione normą przepisu art. 194, określając je mianem praw człowieka, a nie zawężenie ich jedynie do praw obywatela – jak w Kodeksie karnym z 1969 r. Obecnie ustawodawca poszerzył tym właśnie obszar karnoprawnej ochrony przewidzianej przez art. 194, gdyż przepis ten gwarantuje ochronę postanowień art. 53 Konstytucji RP z 1997 r., jak i art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Górniok, 2006, 195).

Indywidualnym przedmiotem ochrony normy karnoprawnej z art. 194 kk jest wolność sumienia i wyznania jako prawa do posiadania określonego światopoglądu religijnego, który obejmuje wyznawanie konkretnej religii albo też niewyznawanie żadnej z nich. Z wolnością przyjęcia światopoglądu religijnego lub areligijnego nierozzerwalnie związana jest wolność od wszelkich postaci nacisku w sferze rezygnacji lub przyjęcia danego wyznania albo bezwyznaniowości, co oznacza równość wobec prawa wszystkich ludzi. Przepis art. 194 kk zakazuje zatem dyskryminacji z powodu przekonań religijnych czy areligijnych. Zapatrywania w sferze religijnej nie mogą określać kryterium, na gruncie którego są przyznawane albo anulowane jakiejkolwiek prawa (Kozłowska-Kalisz, 2019, 640).

W literaturze z zakresu prawa konstytucyjnego ugruntował się pogląd, iż norma prawna zawarta w art. 32 Konstytucji stanowiąca, że wszyscy są równi wobec prawa, z której wynika, iż nikt nie może zostać poddany dyskryminacji z jakiejkolwiek przyczyny w życiu społecznym, politycznym bądź gospodarczym. Można przyjąć, że art. 194 kk obejmuje swą ochroną także zasadę równości wobec prawa, zakazując dyskryminacji na tle wyznaniowym.

Czyn zabroniony uregulowany w art. 194 kk polega na ograniczeniu praw człowieka z uwagi na jego stosunek do religii. Ustawa karna nie określa jednak precyzyjnie, na czym dokładnie ma polegać ograniczenie uprawnień innej osoby. Przepis art. 194 kk ma zatem charakter ogólny, a przez to rozległy (Hypś, 2018, 1035). Najprawdopodobniej taki też był cel ustawodawcy

– maksymalna ochrona przed dyskryminacją religijną, przyjmującą różne formy. Zatem za „ograniczanie” człowieka w przysługujących mu prawach można przyznać pozbawianie bądź pomniejszanie wszelkiego rodzaju praw oraz wolności, które przysługują jednostce ludzkiej, jej szykanowanie czy prześladowanie (V SA 1937/00, LEX nr 51291).

Nieściśłość wyrażenia „ogranicza” oznacza, iż w rzeczywistości prawie każde zachowanie może wypełniać ustawowe znamiona, które odnoszą się do strony przedmiotowej czynu zabronionego z art. 194 kk, pod warunkiem, że doprowadzi do skutku przewidzianego przez normę tego przepisu. Według W. Wróbla należy przyjąć, iż „znamię czynności wykonawczej jest spełnione także wówczas, gdy doszło do całkowitego pozbawienia innej osoby określonych praw” (Wróbel, 2017, 574).

Ustawodawca w art. 194 kk w podobny sposób ujmuje kwestię praw przysługujących człowiekowi, które mogą być ograniczone. Zamiarem ustawodawcy zatem było rozciągnięcie ochrony karnoprawnej na prawa bez wyjątku przysługujące człowiekowi, te wynikające z Konstytucji RP, jak i te, które zostały mu przyznane przez obowiązujące w Polsce normy prawne umów międzynarodowych, ustaw oraz pozostałych aktów prawnych. Zagadnienie to analogicznie ujmuje J. Wojciechowski pisząc, iż „ograniczanie” z art. 194 kk odnosi się do każdego typu praw, „nie tylko ściśle określonych konstytucyjnych praw obywatelskich, ale i innych praw, wobec których wszyscy obywatele są równi” (Wojciechowski, 1997, 337). Mogą to być zatem prawa niemające żadnego związku z religią (ale motyw ich ograniczania będzie mieć charakter religijny), jak te, które mają swe źródło w prawie cywilnym (choćby prawo do zawierania umów cywilnoprawnych), prawie gospodarczym (jak prawo do prowadzenia działalności gospodarczej), prawie pracy (np. prawo do urlopu) albo w prawie administracyjnym (jak prawo do zakładania stowarzyszeń). Ponadto warto zauważyć, iż niektórzy autorzy słusznie wskazują tu także na uprawnienia wynikające z prawa zwyczajowego (Popławski, 1978, 317).

Według H. Szewczyk przestępstwem z art. 194 kk jest „takie zachowanie się sprawcy, które ogranicza daną osobę w przysługujących jej prawach związanych z różnymi dziedzinami życia społecznego, w szczególności życia zawodowego, np. ograniczenie prawa do pracy przez zwolnienie z zajmowanego stanowiska ze względu na przekonania religijne” (Szewczyk, 2006, 21).

Dyskryminacja penalizowana przez normę karnoprawną art. 194 kk stanowi przestępstwo skutkowe (Kozłowska-Kalisz, 2019, 641), co świadczy, iż dopiero z chwilą ograniczenia człowieka w przysługujących mu prawach

czyn ten zostaje dokonany. Zatem, aby zaistniało to przestępstwo, musi nastąpić ograniczenie określonych praw (Lelental, 1989, 144), chociażby przez ograniczanie uprawnień pracownika w zakładzie pracy.

Dla J. Śliwowskiego czyn zabroniony zawarty w art. 194 kk ma charakter przestępstwa formalnego, ponieważ, jego zdaniem, ustawodawca nie wymaga w przepisie zaistnienia skutku, który powstał w wyniku ograniczania człowieka w przysługujących mu prawach (Śliwowski, 1979, 432). Stanowisko to nie wydaje się słuszne, dlatego jest osamotnione. Nie można bowiem czynu przestępnego opisanego w art. 194 uznać za przestępstwo bezskutkowe, bowiem ograniczenie w prawach samo w sobie wywołuje negatywne następstwa dla uprawnionego podmiotu, ograniczonego w swych uprawnieniach bądź całkowicie pozbawionego na skutek przestępnego zachowania się. Natomiast gdy ograniczanie w prawach nie wywołuje żadnego skutku, to można przewidywać, iż będzie to co najwyżej usiłowanie ograniczenia człowieka w przysługujących mu prawach (Makarska, 2005, 89).

Czyn zabroniony polegający na ograniczaniu człowieka w przysługujących mu prawach z uwagi na jego przynależność wyznaniową lub bezwyznaniowość jest przestępstwem o charakterze powszechnym. Oznacza to, że dopuścić się go może każdy człowiek zdolny do ponoszenia odpowiedzialności karnej, tj. taki który w chwili popełnienia czynu przestępnego był poczytalny i miał ukończone 17 lat (art. 10 kk). Dyskryminacja z powodu przynależności wyznaniowej bądź bezwyznaniowości stanowi przestępstwo popełnione umyślnie. Większość przedstawicieli doktryny w przypadku przestępstwa uregulowanego w art. 194 kk stoi na stanowisku, iż dyskryminacja jest czynem przestępnym ogólnosprawczym, który popełnić można tylko umyślnie w zamiarze bezpośrednim. W doktrynie uznaje się również, iż przestępstwo to może także zostać popełnione umyślnie w zamiarze ewentualnym. Zwolennikami tej koncepcji jest J. Śliwowski, Z. Migros, K. Buchała, którzy uważają, że dopuszczalna jest także sytuacja, której sprawca jest świadomy tego, iż jego decyzje mogą ograniczać w prawach na tle wyznaniowym innego człowieka, i na to się godzi (Śliwowski, 1979, 421). M. Cieślak dopuszczał również zamiar ewentualny przy przestępstwach kierunkowych, którym jest przestępstwo dyskryminacji religijnej (Cieślak, 1995, 310).

Według art. 194 kk ograniczanie określonego człowieka w prawach wyczerpuje znamiona zagwarantowane ustawą tegoż przepisu w przypadku, jeśli kluczowym motywem zachowania się sprawcy są przekonania

religijne pokrzywdzonego. W doktrynie prawa karnego uważa się, iż przez prowadzenie danej motywacji do zespołu ustawowych znamion konkretnego przestępstwa ustawodawca przesądza, że może się go dopuścić tylko sprawca, który działa umyślnie w ramach *dolus directus*. Tak więc czyn zabroniony, który polega na ograniczaniu człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową bądź bezwyznaniowość jest przestępstwem kierunkowym. W praktyce udowodnienie tej motywacji postępowania sprawcy jest niebywale trudne, ponieważ nie wyjawia on z reguły realnych motywów swojego zachowania (ukrywa je) (Popławski, 1978, 318). Warunkiem karalności za czyn zabroniony w art. 194 kk jest szczególnie motywacja, która cechuje sprawcę tego przestępstwa, związana z przynależnością wyznaniową bądź też bezwyznaniowością dyskryminowanej osoby. J. Wojciechowska podaje definicję przynależności wyznaniowej, która oznacza: „przynależność do określonej wspólnoty religijnej uznanej przez państwo, której dogmaty, wierzenia lub obrzędy nie sprzeciwiają się porządkowi publicznemu ani obyczajowości publicznej” (Wojciechowska, 2016, 78).

Natomiast bezwyznaniowość należy rozpatrywać w sferze formalnej, gdzie będzie oznaczać brak przynależności do jakiejkolwiek wspólnoty o charakterze religijnym, a także w sferze światopoglądowej, gdzie przez bezwyznaniowość będzie się rozumieć światopogląd ateistyczny, czyli niewyznawanie żadnych wierzeń religijnych (Mariański, 2011, [29.11.2022]).

Karalna dyskryminacja jest przestępstwem skutkowym i jest dokonana wtedy gdy, rzeczywiście doszło do ograniczenia bądź pozbawienia możliwości korzystania pokrzywdzonego z przysługujących mu praw (Lelental, 1989, 144). Ograniczenie to może odnosić się do różnego rodzaju praw, zarówno konstytucyjnych, jak i mających źródło w prawie cywilnym, w prawie określającym prowadzenie działalności gospodarczej, kulturalnej, charytatywnej, a przede wszystkim do praw wynikających z wolności religijnej (Wojciechowska 2016, 552).

Sankcja karna

Za przestępstwo dyskryminacji religijnej grozi kara grzywny, ograniczenia wolności bądź pozbawienia wolności do dwóch lat. Kara ta może zostać przez sąd nadzwyczajnie złagodzona albo obostrzona (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). W związku z powyższym przestępstwo dyskryminacji religijnej ma postać występku (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).

Zgodnie z art. 53 kk karę za wyżej wymienione przestępstwo sąd wymierza według swojego uznania (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Ponieważ ustawodawca art. 194 k.k. przewidział możliwość wyboru kary, sąd orzeka karę pozbawienia wolności bez jej warunkowego zawieszenia tylko wówczas, gdy inna kara bądź środek karny nie może spełnić celu kary (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary, wymierzając grzywnę, karę ograniczenia wolności bądź pozbawienia wolności, jeśli zostaną spełnione przesłanki określone w art. 60 § 2 kk (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Sąd może warunkowo zawiesić wykonanie orzeczonej kary przewidzianej w art. 194 kk, jeśli jest to wystarczające dla osiągnięcia wobec sprawcy celów kary, a przede wszystkim zapobieżenia powrotowi do przestępstwa (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Może on również warunkowo umorzyć postępowanie, jeśli zostaną spełnione przesłanki określone w art. 66 § 1 kk (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Za popełnione przestępstwo dyskryminacji religijnej, sąd może odstąpić od wymierzenia kary, jeśli równocześnie orzeka środek karny (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.), natomiast cele kary zostaną przez ten środek spełnione (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).

Karalność przestępstwa dyskryminacji religijnej ustaje, jeśli minęło pięć lat od czasu jego popełnienia (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Jeśli w tym okresie zostało wszczęte postępowanie przeciw osobie, karalność popełnionego przez nią przestępstwa ustaje z upływem kolejnych pięciu lat od zakończenia wyżej wspomnianego okresu pięciu lat od popełnienia przestępstwa (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.). Natomiast przedawnienie wykonania kary następuje, jeśli od uprawomocnienia się wyroku skazującego upłynęło 10 lat (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).

* * *

W niniejszym artykule została zaprezentowana problematyka karnoprawnej ochrony wolności religijnej na gruncie polskim, przedstawiona poprzez analizę obowiązujących krajowych przepisów penalnych odnoszących się do ochrony tej wolności w obowiązującym obecnie porządku prawnym. Wolność religijna stanowi współcześnie jedno z fundamentalnych uprawnień, przysługujące każdemu człowiekowi. Swój obecny kształt zawdzięcza demokratyzacji życia społeczno-politycznego a także kulturowym przemianom, jakie nastąpiły w XX w. W różnych aktach prawa krajowego, jak i międzynarodowego, wolność ta określana jest wieloma nazwami. Naj-

popularniejsze z nich to wolność religijna, wolność sumienia i wyznania, wolność wierzeń religijnych, wolność kultu religijnego oraz wolność światopoglądowa. W niniejszym opracowaniu wymiennie stosuje się dwie nazwy tj. „wolność religijna” oraz „wolność sumienia i wyznania” na określenie tej samej wolności. Za błędne należy uznać, poglądy głoszące przewodnictwo wolności sumienia nad wolnością wyznania, bowiem obie te wolności są równorzędne i *de facto* stanowią nierozzerwalną całość składającą się na pojęcie wolności religijnej. Nie sposób wyobrazić sobie sytuację, gdzie wolność sumienia mogłaby istnieć bez wolności wyznania i *vice versa*.

Badając ustawodawstwo krajowe, nasuwa się wniosek, iż wolność wyznania nie jest absolutna, gdyż często jest ograniczana przez różnego typu limitacje nakładane przez państwo i wynikające z różnych względów, mianowicie: ochrona praw podstawowych innych osób, porządek publiczny, bezpieczeństwo publiczne, zdrowie oraz moralność publiczna. Wolność sumienia i wyznania przysługują każdemu człowiekowi i nie jest powiązana ani z posiadaniem przez niego obywatelstwem, ani ze statusem społecznym, politycznym lub ekonomicznym czy też z jego płcią. Konstytucja RP z 1997 r. wyróżnia takie rodzaje podmiotów korzystających z wolności religijnej jak: człowiek, rodzice oraz dzieci a także związki wyznaniowe.

Dekret z 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania był pierwszym w historii polskim aktem prawnym, gdzie prawodawca wprost ogłaszał ochronę wolności religijnej w państwie. Dekret ten łączył z jednej strony całkiem nowocześnie ujętą penalną ochronę wolności religijnej, z drugiej zaś zawierał przepisy, których charakter wyraźnie odbiegał od jego tytułatury. Warto jednak zaznaczyć, iż jak na okres terroru stosowanego przez państwo dokument ten należy ocenić mimo wszystko pozytywnie, bowiem większość zawartych w nim regulacji karnoprawnych z pewnymi modyfikacjami, została przeniesiona do uchwalonego 19 kwietnia 1969 r. nowego kodeksu karnego, a następnie część z nich znalazła się także w ustawie karnej z 1997 r. W Kodeksie karnym z 1997 r., w rozdziale XXIV *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania* ustawodawca zawarł normy karnoprawne odnoszące się do penalnej ochrony wolności religijnej w III RP.

Bezsporny wydaje się wniosek, iż wolność sumienia i wyznania musi znajdować w demokratycznym państwie prawnym oparcie w normach karnoprawnych, uniemożliwiających naruszenia tej wolności.

Należy wskazać, że przestępstwo z art. 194 kk chroni jedną z podstawowych wolności, umożliwiając realizację wolności religijnej przez wyznawanie religii oraz posiadanie przekonań religijnych, dzięki którym człowiek może

wyrażać siebie w życiu publicznym. Religia oraz przekonania są ważne w życiu każdego człowieka. Z uwagi na występujące współcześnie zachowania mające na celu ograniczenie praw człowieka z powodów religijnych zachodzi potrzeba ochrony przekonań religijnych ludzi. Każde zachowanie dyskryminacyjne z powodów religii bądź bezwyznaniowości należy rozpatrywać indywidualnie. Art. 194 kk stoi na straży zasady równości wszystkich ludzi, a także chroni przed dyskryminacją osób ze względu na ich stosunek do religii oraz ich bezwyznaniowość.

BIBLIOGRAFIA

- Dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania z 5 sierpnia 1949 r.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r.
- Kodeks karny z dnia 19 kwietnia 1969 r.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
- Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 11 stycznia 2001 r.
- Paweł VI, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju*, 1976.
- Arystoteles, 1996, *Metafizyka*, t. 1–2, tekst pol. oprac. M.A. Krąpiec i A. Maryniarczyk na podst. tłum. T. Żeleznika, Lublin.
- Augustyn, 1982, *Doskonała sprawiedliwość człowieka*, tłum. W. Eborowicz, Pelplin.
- Białek T., 2017, *Unijna polityka antydyskryminacyjna na przykładzie dyrektywy 2000/78/WE*, w: *O prawach człowieka. Księga Jubileuszowa Profesora Romana Wieruszewskiego*, red. G. Baranowska [i in.], Warszawa, s. 37–54.
- Cieślak M., 1995, *Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia*, Warszawa.
- Filar M., 1998, *Ochrona jednostki w nowym kodeksie karnym*, „Państwo i Prawo”, z. 9–10, s. 65–82.
- Filar M. (red.) 2008, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa.
- Górniok O., Hoc S. [i in.], 2006, *Kodeks karny. Komentarz*, t. 2, Gdańsk.
- Hypś S., 2018, *Rozdział XXIV. Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa.

- Jabłońska P., 2022, *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*, Pelplin.
- Kozłowska-Kalisz P., 2019, *Rozdział XXIV. Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Mozgawa, Warszawa.
- Kłaczyńska N., 2005, *Dyskryminacja religijna a prawnokarna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Wrocław.
- Krukowski J., 2004, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa.
- Lelental S., 1989, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, w: *System prawa karnego*, t. 4, cz. 2, red. I. Andrejew, L. Kubicki, J. Waszczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Makarska M., 2005, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w Kodeksie karnym z 1997 r.*, Lublin.
- Malinowski B., 1999, *Mit, magia, religia*, Warszawa.
- Masek C., 2017, *Status prawny sekt destrukcyjnych oraz nowych ruchów religijnych działających na obszarze Polski*, „*Studia Prawnicze*”, z. 1, s. 135–149.
- Misztal H., 1997, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin.
- Monteskusz K., 1981, *O duchu praw*, t. 3, tłum. T. Boy-Żeleński, Warszawa.
- Paprzycki R., 2015, *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa.
- Piechowiak M., *Wolność religijna-aspekty filozoficzno prawne*, „*Toruński Rocznik Prawa Człowieka i Pokoju*”, 1994–1995, z. 3, s. 7–21.
- Pietrzak M., 2005, *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Wielka encyklopedia prawa*, red. B. Hołyst, Warszawa, s. 1021.
- Pietrzak M., 2013, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa.
- Platon, 2001, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Warszawa.
- Popławski H., 1978, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, „*Służba Milicji Obywatelskiej*”, nr 3, s. 332–345.
- Sadowski M., 2011, *Religie monoteistyczne o prawie i państwie*, „*Studia Erasmiانا Wratislaviensia*”, nr 5, s. 13–47.
- Sarnecki P., 2003, *Komentarz do art. 41 Konstytucji*, w: L. Garlicki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 3, Warszawa, s. 121–128.
- Szewczyk H., 2006, *Wolność sumienia i religii w stosunkach zatrudnienia*, „*Studia z Zakresu Prawa Pracy i Polityki Społecznej*”, nr 9, s. 373–394.

- Szewczyk H., 2017, *Dyskryminacja ze względu na przekonania religijne. Głosa do wyroku TS z dnia 14 marca 2017 r., C-157/15*, „Europejski Przegląd Sądowy”, nr 10, s. 42–49.
- Ślęzak P., 2019, *Kilka uwag krytycznych dotyczących zasad budowy programu telewizyjnego w prawie polskim*, w: *Opus autorem laudat. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Monice Czajkowskiej-Dąbrowskiej*, red. I. Matusiak, K. Szczepanowska-Kozłowska, Ł. Żelechowski, Warszawa.
- Śliwowski J., 1979, *Prawo karne*, Warszawa.
- Wąsek A., 1993, *Projekt kodeksu karnego a międzynarodowe standardy praw człowieka*, w: T. Bojarski, *Problemy reformy prawa karnego*, Lublin.
- Warchałowski K., 2021, *Zakres podmiotowy ochrony prawa do wolności myśli, sumienia i religii w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, „Teka Komisji Prawniczej”, nr 5, s. 162–172.
- Wojciechowska J., 2004, *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, t. 1, Warszawa, s. 117–227.
- Wojciechowska J., 2016, *Rozdział III. Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, w: J. Warylewski, *System prawa karnego*, t. 10: *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, Warszawa, s. 589–608.
- Wojciechowski J., 1997, *Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo*, Warszawa.
- Wroceński J., 2016, *Godność osoby ludzkiej podstawą prawa do wolności religijnej*, „Prawo Kanoniczne”, 59, nr 3, s. 3–18.
- Wróbel W., 2017, *Kodeks. Karny. Część szczególna, tom 2. Komentarz do art. 117–211a*, Warszawa.
- Zakrzewska J., 1959, *Wolność sumienia i wyznania*, Warszawa.
- <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/bezwyznaniowosc;3876848.html> [29.11.2022].
- https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2021/07/Prawna-ochrona-wolnosci-sumienia-i-religii_www.pdf [29.11.2022].
- <https://laboratoriumwolnosci.pl/wp-content/uploads/2021/05/dr-Slawomir-Romanski-Cebula-Przestepstwa-przeciwko-wolnosci-sumienia-i-wyznania-.pdf> [29.11.2022].